

SINÉAD CAROLAN

„Válsággondolkodás” és a társadalomelmélet átalakulása a posztstálinista Magyarországon és Lengyelországban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.4>

Bevezetés

A tudósok már több mint egy évtizede hajlamosak úgy leírni a szabadpiaci lelkesedést,¹ a demokrácia előmozdításáért tett erőfeszítéseket² és az emberi jogi aktivizmust,³ amely a 20. század utolsó évtizedeiben végigsöpört Kelet-Európán, mint egy önkéntelen, sőt kényszerítő erejű konszenzus eredményét. Alighogy Francis Fukuyama megjelentette 1989-es *A történelem vége?* című cikkét,⁴ széles körű kritika zúdult rá, amiért látszólag alaptalan optimizmussal tekintett a liberális kapitalizmus diadalára a régióban és szinte magától értetődően az egész világon. 2002-ben Thomas Carothers tudósokat, agytrösztöket és a terület szakértőit hívta össze azzal a céllal, hogy elvessék az „átmenet paradigmájának” önkényes determinizmusát, amely egyszerűen azt feltételezte, hogy a liberalizmus és a kapitalizmus egy-

* A tanulmányt fordította: Takács Róbert.

¹ Lásd többek közt: Hilary APPEL: *A New Capitalist Order: Privatization and Ideology in Russia and Eastern Europe*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2004. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wrwdw>

² Lásd például: Janine R. WEDEL: *Collision and Collusion: The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe, 1989–1990*. St. Martin's Press, New York, 1998; Adam PRZEWORSKI: The Neoliberal Fallacy. *Journal of Democracy*, 1992/3. 45–59. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.1992.0044>

³ Lásd például: Samuel MOYN: *The Last Utopia: Human Rights in History*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2010. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvj2vkf>

⁴ Francis FUKUYAMA: The End of History? *The National Interest*, 1989/16. 3–18.

más természetes kiegészítői.⁵ A kutatók következetesen kritizálták a nagyhatalmú, gyakran nyugati szereplőket – a nemzetközi jogászoktól és politikai filozófusoktól kezdve az eurokratákig, amerikai tanácsadókig és IMF-tisztviselőkhöz –, akik „leninista” hévvel⁶ jóstolták azt, vagy döntöttek arról, hogy a hidegháború végén a liberális kapitalizmusnak Kelet-Európában is gyökeret kell eresztenie. Az effajta akadémiai diskurzusnak többnyire az a célja, hogy bemutassa: a szocialisták liberális kapitalistákká válását a 20. század végén a történelmi véletlen vagy a kényszer – nem pedig a tudatos egyetértés – diktálta.

A „láthatatlan kéz” típusú piac-, állam- és társadalomelméletek cáfolataként ezek a deflációs kritikák hatásosak lehetnek; leleplezik a liberális kapitalizmus mesterséges voltát azokkal szemben, akik ragaszkodnak annak feltétlen, szerves vonzerejéhez. Mint eszmetörténeti próbálkozások azonban könnyen elégtelennek bizonyulnak. Különösen Kelet-Európában, amelynek országai nem rendelkeztek jelentős szénhidrogénkészletekkel vagy dollárvagyonnal, amely a Szovjetunió és az Egyesült Államok számára lehetővé tette, hogy saját útját járja a késői hidegháborús időszak politikai és gazdasági válságában,⁷ így amellet érvelek, hogy naiv optimizmusnál és a Nyugat megnyugtatójánál⁸ többre volt szükség ahhoz, hogy a liberális kapitalizmus elfogadhatóvá tegye önmagát. Valójában azt állítom, hogy a hidegháború végére, 1989-re számos kelet-európai szocialista

⁵ Thomas CAROTHERS: *The End of the Transition Paradigm*. *Journal of Democracy*, 2002/13. 5–21. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003>

⁶ Az egyik ilyen befolyásos személy Ken Jowitt volt, aki „leninista” jellegűként értékelte a liberális kapitalizmusba való átmenet folyamatát, és e megállapítását sokan mások is idézték. Bruce Ackerman hasonló kijelentést tett könyvében, amely ugyanabban az évben jelent meg, mint Jowitté. Ken JOWITT: *New World Disorder: The Leninist Extinction*. University of California Press, Berkeley, 1992. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520913783> ; Bruce ACKERMAN: *The Future of Liberal Revolution*. Yale University Press, New Haven, 1992.

⁷ FRITZ BARTEL: *The Triumph of Broken Promises: The End of the Cold War and the Rise of Neoliberalism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2022. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2phpr5w>

⁸ E tekintetben érdemes elgondolkodni azon, hogy a posztoszocialista Kelet-Európának nyújtott csekély nyugati segélyeket hogyan hasonlították össze a liberális-kapitalista rendszerváltás egy másik jelentős európai mozzanatával, a Marshall-tervvel.

immár kezdte értelmét látni a liberális kapitalizmusnak, sőt el is fogadni azt, annak ellenére, hogy teljes mértékben tudatában volt korlátainak.

Ebben a tanulmányban azon társadalomtudósok – bizonyos kérdésekre vonatkozó – „ideológiai megtérésének” a történetét mutatom be, akik a posztsztálinista Magyarországon és Lengyelországban vezető helyzetbe kerültek. Bemutatom, miképpen idézte elő a „válsággondolkodás”, s nem az átgondolatlan optimizmus vagy nyugati hegemonia⁹ iránti vonzalom azt, hogy az elhivatott szocialisták pesszimista liberálisokká és vonakodó kapitalistákká váljanak.

A következő részekben a társadalomtudományi kutatás három egymással összefüggő területének – a szociológia, a közgazdaságtan és a politikai filozófia – egymást keresztező pályáit vázoló fel, amelyek a posztsztálinista időszak során egyre inkább az általam „válsággondolkodásnak” nevezett irányba mozdultak el. A „válsággondolkodás” azt feltételezte, hogy a társadalmi szereplők – akár egyének, akár intézmények – a nem rendszerszintű és rövid távú racionalitásokat követték, ahelyett, hogy a hosszú távú és rendszerszintű érdekeiket figyelembe véve cselekedtek volna. E gondolkodásmód révén jutottak a magyar és lengyel tudósok arra a következtetésre, hogy az osztálykonfliktus, a nem hatékony gazdasági működés és az állami illegitimitás minden modern rezsim elkerülhetetlen jellemzője, legyen az tervgazdálkodásos, vagy sem.

Az első rész a szociológia történetét követi nyomon a sztálinizmus utáni időszakban, amikor a konfliktuselmélet mint domináns heurisztikus eljárás felváltotta a funkcionalizmust. A konfliktuselméletek követői, mint Szelényi Iván, Konrád György és Zygmunt Bauman szerint az osztályokat nem a hosszú távú, rendszerszintű vagy más módon egyetemességre törekvő érvelési formák motiválták. Ehelyett az osztályérdekek részleges kö-

⁹ A kelet-európai elitek számára 1989-ben az Egyesült Államokon és Nyugat-Európán (beleértve Chilét és Dél-Koreát) kívüli kapcsolatok és hivatkozási pontok hasznos feltárását lásd: Bogdan IACOB–James MARK–Tobias RUPPRECHT–Ljubica SPASKOVSKA: 1989: *A Global History of Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

tódést tükröztek: egyszerűen a munkamegosztásban betöltött pozícióhoz tartozást. Mivel munkamegosztás mindig is létezni fog a modern társadalmakban, az osztálykonfliktusok is fennmaradnak. Pozitív hozadéka, hogy a konfliktuselmélet felfedte, hogy egyetlen osztály sem követelheti magának az általános érdekek szolgálatát, még a tudósok vagy a bürokraták sem. Az érdekkonfliktusoknak ez az állandó állapota garantálta a modern világban a hatalmi viszonyok pluralizálódását, de a tökéletességét nem. A második fejezet a szocialista reformgazdaságtan átalakulását követi végig Magyarországon és Lengyelországban, azt, ahogy a makroökonómiai optimalizálás optimista tudományából egy, a különböző típusú mikroökonómiai logikák sokféleségében és összeegyeztethetlenségében érdekelt szélesebb körű társadalomelméletté vált. A revizionista közgazdászok, akik 1966 és 1975 között saját nemzeteik tervezőirodáinál dolgoztak tanácsadóként, az 1980-as évekre egyre pesszimistábbak lettek a reform jövőjét illetően. Olyan befolyásos teoretikusok, mint Kornai János és Włodzimir Brus, úgy kezdtek érvelni, hogy a gazdasági válságok krónikusan sújtják mind a kapitalista, mind a szocialista gazdaságot. Ezzel együtt úgy vélték, hogy ezek a válságok bizonyos rugalmasságot és dinamizmust is biztosítottak a modern gazdaságoknak. A harmadik fejezet az 1953 után megjelenő, állammal kapcsolatos politikai filozófia és elmélet átalakulását vizsgálja, amelynek során a tudósok igyekeztek számot vetni mind a sztálinista szocializmus, mind a kapitalizmus század közepétől bekövetkező változásaival. Az úgynevezett budapesti iskola filozófusai – Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus Mária és György – azzal érveltek, hogy sok államnak sikerült túljutnia azon, hogy az ideáltipikus tekintélyformáktól függjön. Noha Sztálin halála után a legtöbb szocialista államban szakítottak a karizmatikus legitimációval, nem fordultak teljesen a legális-rationális, sőt a szubsztantív legitimációhoz sem. Ehelyett a legitimáció egy pragmatikus stratégiáját követték, amely egyszerűen ahhoz ragaszkodott, hogy a dolgok úgy vannak, ahogy vannak, és mindig lehetne rosszabb. Úgy tűnt, hogy ezek az államok – akárcsak a kortárs kapitalista rendszerek – számtalan

legitimációs válságot képesek átvészelnél anélkül, hogy alapvető reformokat hajtanának végre.

Végül a negyedik fejezet bemutatja, hogy a „válság gondolkodás” milyen fontos szerepet játszott az átmenet két prominens teoretikusának munkásságában. A rendszerváltás időszakában – az alapvetően szociáldemokrata elkötelezettségű – Adam Przeworski és Jadwiga Staniszkis eljutott oda, hogy nagyra értékelje a liberális kapitalizmus logikáját, ám nem azért, mert úgy gondolták, hogy az megszabadítja Kelet-Európát a konfliktusoktól, az eredménytelenségtől és az illegitimitástól, hanem azért, mert méltányolták, hogy annak választási dinamikája képes magába olvasztani, s nem elnyomni a modern rendszerek középpontjában álló örökös válságait.

Szociológia. A funkcionalizmustól a konfliktuselméletig

Az államszocialista berendezkedésű kelet-európai államokban 1956 – Hruscsov titkos beszédének, a lengyelországi Poznańban kitört hatalmas munkásfelkelések és a magyarországi forradalom éve – után kezdődött meg a szociológia mint tudományág rehabilitálása. A sztálinista stílusú iparosítás közel egy évtizede a társadalmi egyenlőséggel és stabilitással kapcsolatos megfontolásokat nagyrészt a jövőbe utalta, és a nehézipari termelés és kibocsátás növelését tekintette a fejlődés mindent megelőző céljának. Bár a munkáspártok retorikája a kommunista alattvalók egyenlőségére és szolidaritására hivatkozott, Rákosi Mátyás és Boleslaw Bierut vezetése alatt a termelőerők fejlesztése és a gyors mobilizáció abszolút elsőbbséget élvezett a szociális jóléttel és fenntartható társadalmi integrációval szemben. 1956 után azonban a magyar és a lengyel vezetés kénytelen volt figyelembe venni a sztálinizmus társadalmi örökségét, és a különféle szocialista irányzatokhoz kötődő kutatók megújult érdeklődéssel fedezték fel újra a tudományos szociológiát.¹⁰

¹⁰ Małgorzata MAZUREK: Between Sociology and Ideology. Perception of Work and Sociologists Advisors in Communist Poland, 1956–1970. *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, 2007/16. 11–31.

1961-ben Hegedüs András – a sztálinista politikusból lett tudós, aki az 1955–1956-os politikai fordulatok idején rövid ideig a miniszterelnöki székbe került¹¹ – kijelentette, hogy a szociológiát nem kell többé „burzsoá” vagy „revizionista” társadalomtudományként elítélni. Sőt a szociológiára tulajdonképpen kulcsfontosságú tudományos eszközként kéne tekinteni, amelynek révén előmozdítható, hogy szocialista „rendszerünk társadalmi-gazdasági téren megnyilvánuló fölényét kibontakoztassuk, és így véglegesen diadalmaskodjunk a kapitalizmuson”.¹² A szociológia segíthet a pártnak abban, hogy jobban megértse a „kommunizmus építésének periódusában” a tökéletlen társadalmi örökségeit, és érzékeli a „társadalmi struktúra megváltozásának” jeleit, amelynek „a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet szakaszán” be kell következnie.¹³ Hegedüs 1963-ban megalapította a Magyar Tudományos Akadémián a Szociológiai Kutatócsoportot, s korai munkásságát a társadalmi rétegződés vizsgálatának szentelte: többek közt a munkások közötti jövedelmi egyenlőtlenségeket, a gyári vezetési struktúrák következtében létrejövő hierarchikus viszonyokat és a vidéki családokon belüli munkamegosztás kérdéseit kutatta.¹⁴ Lengyelországban 1956-ban megalapították a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai

DOI: <https://doi.org/10.3917/rhsh.016.0011>; Gabor Kiss: History of the Development of Sociology in Hungary from 1945. *The American Sociologist*, 1967/3. 141–144.

¹¹ András MINK: The Forgotten Prime Minister – András Hegedüs Born 100 Years Ago. Forrás: <https://www.osaarchivum.org/blog/the-forgotten-prime-minister-%E2%80%93-andr%C3%A1s-heged%C3%BCs-born-100-years-ago> (Letöltve: 2022. 10. 31.)

¹² HEGEDÜS András: A marxista szociológia tárgyáról és helyéről a társadalomtudományok rendszerében. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1961/2. 168–169.

¹³ Uo. 170.

¹⁴ Például: András HEGEDÜS: Sociological Writings. HU OSA 361-0-3, ed. Donald and Vera Blinken Open Society Archive, 13. d. 13. f.: A munkaügyi statisztika, 1959–1960; 8. d. 8. f.: Hierarchy and the Performance Principle (1965); 13. d. 2. f.: Munkamegosztás a falusi családban (1970); lásd még: Ádám TAKÁCS: The Heads and the Walls. From Professional Commitment to Oppositional Attitude in Hungarian Sociology in the 1960–1970s: The Cases of András Hegedüs, István Kemény, and Iván Szelényi. *Hungarian Historical Review*, 2017/4. 856–882.

és Szociológiai Intézetét,¹⁵ és ugyanebben az évben Stanisław Ossowski lengyel szociológust választották meg a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) alelnökévé.¹⁶ Az ISA 1957-es amszterdami világkongresszusán Ossowski nemzetközi közönség előtt mutatta be a szocialista társadalmakban tapasztalható foglalkozási egyenlőtlenségek tárgyában végzett kutatásait.¹⁷ Hamarosan azonban az az eszme, hogy a szociológusok – és a szocialista rezsimek – meg tudják haladni ezeket az egyenlőtlenségeket, egy új elméleti megközelítés nyomása alatt szétporladt.

Az 1960-as évek végére a konfliktuselmélet sok kelet-európai szociológus elsődleges elméleti keretévé vált. Míg a funkcionalizmus azt feltételezte, hogy az egyének és a csoportok a rendszer szintű – vagyis a komplex társadalmi rendszer stabil működéséhez kapcsolódó – céloknak megfelelően viselkednek, addig a konfliktuselmélet azt feltételezte, hogy az egyének és a csoportok folytonosan egy uralmi játszma keretei között versengenek egymással, és keresik annak a módját, hogyan juttathatnák érvényre saját részérdekeiket. A hierarchiát tehát a modern társadalmi élet elkerülhetetlen jellemzőjeként értelmezte. Másrészről viszont a funkcionalizmus elutasítása lehetővé tette a konfliktuselméletet követők számára, hogy a tekintélyelvű rezsimek hatalmi viszonyainak instabilitását empirikus tényként kezeljék, s ne csupán politikai preferenciaként vallják. A konfliktuselmélet azt is lehetővé tette a kritikai szociológusok számára, hogy megőrizték marxista elvhűségüket, akár saját rendszerük, akár nyugati baloldali vitapartnereik szemében. Hiszen végső soron a „valóban létező” szocializmusról alkotott elméleteik az osztálykonfliktusokat helyezték az elemzés középpontjába.

¹⁵ Marta BUCHOLC: *Sociology in Poland: To Be Continued?* In: John HOLMWOOD–Stephen TURNER (eds.): *Sociology Transformed*. Palgrave Macmillan, London, 2016. 31–32.

¹⁶ Antoni SULEK: „To America!”: Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland, *East European Politics and Societies*, 2010/3. 329.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325409357438>

¹⁷ Tamás KOLOSI-Iván SZELÉNYI: Social Change and Research on Social Structure in Hungary. In: Birgitta NEDELMANN–Piotr SZTOMPKA (eds.): *Sociology in Europe: In Search of Identity*. De Gruyter, Berlin–New York, 1993. 149.

DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110887440.141>

Ugyanakkor a konfliktusokra való érzékenységen túl ezek a szociológusok az osztályérdekeket marxista elődeiktől teljesen eltérő módon teoretizálták. Míg a hagyományos marxizmus az osztályt olyan viszonyoknak tekintette, amelyet a munkások igyekeztek meghaladni, addig a konfliktuselméletek olyan identitásnak tekintették az osztályt, amelyet a munkások nem adnak fel. Az osztálykonfliktus tehát állandó állapot volt, nem pedig az osztálymentes jövő felé vezető út. Bár a keleti blokk szociológusainak az érdeklődése a posztsztálinista időszakban szinte általánosan felélénkült a konfliktuselmélet iránt,¹⁸ két magyar, Szelényi Iván és Konrád György, illetve egy lengyel szociológus, Zygmunt Bauman nevéhez kötődik a legmaradandóbb hozzájárulás ehhez az új megközelítéshez.¹⁹

Szelényi és Konrád számára a szocialista társadalom egyik jelentős törésvonala a bürokratikus funkcionáriusokat – a rejtett szabályok és a kialakult rend szakértőit – választotta el az értelmiség tagjaitól, akik a tömeges oktatás háború utáni robbanásszerű növekedése nyomán monopóliumra tettek szert a kreativitás és a kulturális szakértelem terén.²⁰ És valóban, Szelényi és Konrád az 1974-ben (hivatalosan csak 1978-ban) megjelent Az

¹⁸ 1972-ben a Jugoszláv Szociológiai Társaság konferenciát hívott össze, amelyet a társadalmi konfliktus témájának szentelt. A konfliktuselmélet jelentőségéről a jugoszláv szociológiában bővebben lásd: Damir MIRKOVIC: Sociology in Yugoslavia Today. *International Review of Modern Sociology*, 1976/2. 227–252. A funkcionális kritikáját adja az alábbi jugoszláv filozófus és szociológus: Zagorka GOLUBOVIĆ, Zašto Je Danas Funkcionalizam U Nas Poželjniji Od Marksizma? [Miért vonzóbb ma a funkcionális marxizmusnál?] *Praxis – Jugoslavensko izdanje*, 1972/3–4., különösen 342.

¹⁹ Továbbra is élénk viták folynak arról, hogy a magyarországi és lengyelországi szociológiai területek milyen mértékben gyakoroltak egymásra kölcsönösen befolyást ebben az időszakban, avagy a magyar és a lengyel szociológia külön-külön követte-e a nyugati tudományos irányzatokat. Lásd például: Victor KARÁDY–Péter Tibor NAGY: The Reconstruction of the Social Sciences after Stalinism, 1963–1989. In: UÖK: *Sociology in Hungary: A Social, Political and Institutional History*. [Sociology Transformed]. Palgrave Macmillan, Cham, 2019. 94. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-16303-7>

²⁰ Bár úgy látták, hogy ez a megosztottság csökkenőben van, mivel a posztsztálinista berendezkedés mintha megkísérelte volna létrehozni az értelmiségiek és a bürokraták szövetségét – a munkásosztály ellenében. György KONRÁD–Iván SZELÉNYI: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1979. xii–xv.

értelmiség útja az osztályhatalomhoz című írásában az osztályt inkább a munkamegosztásban elfoglalt helyként, mintsem szigorúan vett előnyös vagy hátrányos társadalmi helyzetként tételezte.²¹ E felfogás szerint függetlenül attól, hogy egy csoport elfoglalta vagy elvesztette a politikai és a gazdasági hatalom intézményei feletti irányítást, az osztályjellege, az osztályérdeke és az osztályidentitása változatlan maradt. És éppen azért, mert Szelényi és Konrád az osztályt – weberi fogalomhasználat szerint – speciális képességek kérdésének tekintette – mint például a bürokratikus ismeretek és az engedelmesség kikényszerítésének képessége, vagy az intelligencia és a kulturális figyelem felkeltésének képessége –, nem volt okuk azt hinni, hogy a modern rezsimek valaha is meghaladhatják az osztálytagozódást. Az „állammonopolista kapitalizmusban”, illetve az „államszocializmusban” előforduló egyenlőtlenségek fokozatos felszámolása helyett tehát el kellett volna kezdeni számot vetni a valódi „társadalmi érdekek és célok sokféleségével”. A konfliktusok bármennyiféle társadalmi érdek elismerését kikényszeríthetik – a „parasztokétól, kisvállalkozókéktől és boltosokétól” a „nemzeti és vallási kisebbségekén” át a „nyugdíjasokéig”, a „tejtermelőkéig” és „azokéig, akik el szeretnének válni”.²² A konfliktus azonban nem eredményezte azt, hogy végül maga az osztálymegosztottság is megszűnt volna.²³

Fontos megjegyezni, hogy Szelényi és Konrád elemzésük során nem egyszerűen *figyelmen kívül hagyták* a munkásosztályt, vagy *elhanyagolták* a termelés és a tulajdon körüli konfliktusok fontosságát. Éppen ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy az „empirikus” munkásosztály volt a „leghátrányosabb helyzetű osztály” a „proletariátus diktatúrájában”,²⁴ és talán sokkal inkább, mint más csoportoknak, megvolt a képessége és ösztönzése arra, hogy kihívást intézzon a „valóban létező” szocializmusban kialakult

²¹ Uo.

²² Uo. 157–158.

²³ Csaknem három évtizeddel később a kiváló magyar filozófus, Tamás Gáspár Miklós nagy hatású kritikát fogalmazott meg a baloldali gondolkodás 20. század végi irányzatáról, amely úgy tűnt, az osztályok fenntartását preferálta az osztályok felszámolásával szemben. Gáspár Miklós TAMÁS: Telling the Truth About Class. *Socialist Register*, 2006/42. 228–268.

²⁴ György KONRÁD–Ivan SZELENYI: *The Intellectuals...* I. m. xiii.

osztályhatalmi egyensúly ellen. De abban is erősen kételkedtek, hogy az „empirikus” munkásosztály érdekei egybeesnének egy igazán egalitárius projekttel. Szelényi és Konrád ehelyett úgy érvelt, hogy egy hatalmi helyzetben lévő munkásosztály azokat a befektetéseket és intézményeket részesítené előnyben, amelyek elsősorban őt magát szolgálnák: emelnék a fizikai munkáért járó béreket, javítanák az életszínvonalat a saját lakókörnyezetükben, és több beleszólást biztosítanának a munkavállalóknak a munkahelyi döntésekben. Amellett érveltek, hogy „[a] munkásosztály érdeke, hogy a nemzeti jövedelemnek nagyobb hányada realizálódjon a lakosság személyes jövedelmében és kisebb hányada kerüljön a költségvetésen keresztül újrafelosztásra. [...] A munkásságnak tehát nemcsak az üzemi szintű, közvetlen munkaköréhez kapcsolódó bérkérdésekben, hanem a mezőgazdasági tervezés kérdéseiben is homlokegyenesen ellentétesek az érdekei a redisztributorokéval.”²⁵ Az így értelmezett osztálykonfliktust még egy tervezőkonfliktuson alapuló rendszerben sem lehetett soha feloldani, csak megváltoztatni.

Zygmunt Bauman lengyel szociológus, aki a 2000-es évek elején a „likvid modern” társadalom elméletével vált híressé, az 1970-es évek elejére szintén kidolgozott egy magyarázatot a modern osztálystruktúra középpontjában álló, soha véget nem érő konfliktusról. Bauman Szelényihez és Konrádhoz hasonlóan specializált csoportokra osztotta a társadalmat, amelyek egyedi célokat és részérdekeket követtek.²⁶ Bauman szerint a konfliktusok egyik fő forrását a tervezők ellenőrzésre való törekvése és a széles tömegek rendszeresség iránti vágya közötti feszültség jelentette. Alapvető fontosságú, hogy ez a vágy a tervezők részé-

²⁵ KONRÁD György–SZELÉNYI Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 283. – A mű angol fordításban a mezőgazdasági szó helyén „makrogazdasági” szerepel.

²⁶ A *Hivatalosság és osztály* című munkájában Bauman az osztály kifejezést kizárólag a vagyon alapján megkülönböztetett csoportokra használja. E helyütt az osztály kifejezést tágabban értelmezem, hogy utaljak Bauman elméletére, amely a különféle társadalmi csoportok, közte a tisztviselők és a hétköznapi polgárok közötti különbségtételről szól. Későbbi írásaiban Bauman néha magát az osztály kifejezést is kritizálta, néha pedig úgy érvelt, hogy az osztály kifejezés tágabb értelmezésére volna szükség. Ettől függetlenül mindezek az elképzelések osztályelmélete részének tekinthetők.

ról nem racionális alapokon nyugodott, és nem instrumentális volt: a tervezés vezető posztjain állók igyekeztek az ellenőrzést magáért az ellenőrzés lehetőségéért biztosítani, még akkor is, ha az hosszútávon az ellenőrzést magát rombolta. A tervezők – osztályként – saját bürokráciájuk formai racionalitását rombolták le, és helyette önkényes és kiszámíthatatlan „párturalmat” teremtettek.²⁷ Mindez szorongást keltett a hétköznapi polgároknál, akik részben megszokásból is kedvelték a dolgok „rutinszerű, egyhangú és kiszámítható működését”,²⁸ ám instrumentálisan is ebben voltak érdekeltek gazdasági jólétük védelme érdekében. A tervezők önkényes uralma által előidézett konfliktus azonban nem oldható fel a köz javára anélkül, hogy új tulajdoni és tulajdonosi egyenlőtlenségek jöjjenek létre, s ezáltal új konfliktus alapjai teremődjenek meg. Ebből adódott a létező szocialista rendszerekben az osztálytörténelem „jellegzetesen szeszélyes volta és ingaszerű tendenciája”, amely a hivatalosság hierarchiája és a magántulajdon hierarchiája közé szorult.²⁹

Szelényi Ivánhoz és Konrád Györgyhoz hasonlóan Bauman is egy részleges és önérdékkövető, nem pedig egy univerzális osztály tagjainak tekintette a munkásokat, akik inkább a hierarchia bizonyos formáit, semmint az egyenlőséget preferálták. Bauman szerint a létező szocialista társadalmakban élő munkások a hivatalosság által teremtett egyenlőtlenségeket részesítették előnyben a piaci egyenlőtlenségekkel szemben. A pártfunkcionáriusok felhasználhatták felhatalmazásukat arra, hogy önkényesen beavatkozzanak a munkások érdekében. A szakemberek, menedzserek és más jómódú csoportok éppen ellenkezőleg, abban voltak érdekeltek, hogy a stabil status quo keretei között megőrizték anyagi helyzetüket.

E tudósok mindegyike eredetileg azért vonzódott a szociológia tudományához, mert úgy vélték, segíthet megérteniük és végül leküzdeniük a saját társadalmukat sújtó egyenlőtlenségeket.

²⁷ Zygmunt BAUMAN: *Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Society*. In: Frank PARKIN (ed.): *The Social Analysis of Class Structure*. Taviston Publications, Oxen, 1974. 134–137.

²⁸ Uo. 132.

²⁹ Uo. 145.

Szelényi Kádár-rendszerbeli pályafutásának kezdetén társadalmi reformprojektek kidolgozásán dolgozott az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában, illetve a KB Társadalomtudományi Intézetében.³⁰ Szelényi Konráddal első közös munkája a szocialista lakásrendszerben tapasztalható egyenlőtlenségek kutatására irányult.³¹ Bauman szintén a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézetében kezdte pályafutását,³² és korai szakmai ambícióit az a remény táplálta, hogy a szocialista rendszerek végül garantálni tudják polgáraiknak „a méltóságteljes élet egyenlőségét”.³³ Végére azonban mindhárom tudós arra a következtetésre jutott, hogy az egyenlőtlenség a modern élet elkerülhetetlen valósága; a pluralitás lépett az egyenlőség helyébe mint az osztálykonfliktus végső célja. És bár Szelényi és Bauman is elhagyta a szovjet blokkot – Bauman a diáksztrájkok, az azt követő elnyomás és az 1968-as antiszemita tisztogatások után, Szelényi pedig azt követően, hogy 1974-ben letartóztatták *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kézirat elkészítése miatt –, szövegeik és elképzeléseik az elkövetkező évtizedekben nagy hatással voltak az ellenzéki kulturális gondolkodásra.

Hegedüs, akit sok tekintetben az 1956 utáni magyar szociológia alapító alakjának nevezhetünk, mind gondolkodásában, mind hatásában hasonló pályát követett. Hegedüst, aki tagja volt az MSZMP KB mellett működő Elméleti munkaközösségnek, felmentették a *Valóság* című folyóirat főszerkesztői posztjából, miután bírálta a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai invázióját.³⁴ S bár egyre növekvő pesszimizmussal tekintett a társadalom egyenlőségi elvek alapján történő racionális megszervezhetőségének lehetőségére, a magyar ellenzék meghatáro-

³⁰ Ádám TAKÁCS: I. m. 869.

³¹ Ivan SZELENYI: *Urban Inequalities under State Socialism*. University of Oxford Press, Oxford, 1983. 5–8.

³² James H. SATTERWHITE: *Varieties of Marxist Humanism: Philosophical Revision in Postwar Eastern Europe*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1992. 18. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.3385965>

³³ Keith TESTER: *The Social Thought of Zygmunt Bauman*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004. 1–2. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230505681_1

³⁴ Ádám TAKÁCS: I. m. 859–860.

zó intellektuális ikonjává vált – jelentős ellenzéki gondolkodók, mint Bence György és Kis János mellett –, aki olyan reformokat szorgalmazott, amelyek a pluralizmust és a konfliktust intézményesen elismerik, nem pedig küzdenek ellene.³⁵

Közgazdaságtan. A makrogazdasági reformtól az egyensúlytalanságig

Számos, a szocialista világ kapitalista átalakulása iránt érdeklődő történész rámutatott arra, hogy a piactudomány már jóval 1989 előtt felkeltette a közgazdászok és tervezők érdeklődését a „vasfüggöny” keleti oldalán. Johanna Bockman például hangsúlyozta a szovjet és kelet-európai szakértők jelentős hozzájárulását a neoklasszikus közgazdaságtanhoz az 1930-as évek szocialista kalkulációs vitáitól a Sztálin utáni időszak szocialista gazdasági reformjaiig. Ezek a szakértők által kidolgozott neoklasszikus modellek és bizonyítékok azonban aligha számíthattak a kapitalista ideológia trójai falovának, amely szerint a vállalkozás és a befektetés minden formáját a profitnak kell vezérelnie. Amint azt Bockman maga is bemutatta, a szocialista közgazdászok olyan ármodelleket és optimalizálási függvényeket dolgoztak ki, amelyekkel az erőforrások hatékonyabb felhasználását segítették elő a tervgazdaságokban, illetve a helyi tudás és preferenciák hasznosítását annak forrásánál, nem pedig azt, hogy azok a piaci logika totalizáló alkalmazásához vezessenek. Egy központi tervező arra használhatta a neoklasszikus kalkulációt, hogy tökéletes piacokat imitáljon világos paraméterkészleteken belül. Valójában a decentralizált döntéshozatal matematikai modelljeiben a legtöbb változót adottnak kellett tekinteniük, amely feltételezés jobban megfelelt a tervgazdaságok valós viszonyainak. Amint azt Włodzimierz Brus lengyel közgazdász kifejtette, az 1960-as és 1970-es években több kelet-európai szocialista országban is végrehajtott reformok nem annyira a „tervgazdaságtól való eltávolodás” jeleként értelmezendők, sokkal inkább úgy,

³⁵ András MINK: I. m.

mint amelyek a „működési módjuk fejlesztésére” törekednek.³⁶ Bár ezek a reformok decentralizálták az árképzéssel és a termeléssel kapcsolatos döntéseket, feltételezték és fenntartották a központi tervezett beruházási struktúrát.

A tudománytörténészek arra is rámutattak, hogy a szocialista gazdaságokban a kibernetika hozzájárult a tervezésből való kiábránduláshoz. A kibernetikát elsőként a hadtudományok területén alkalmazták az olyan ember–gép visszacsatolási spirálok vizsgálatára, mint amilyen tapasztalatokról a második világháborús vadászpiloták számoltak be; kiszámítható mozgási mintákat használt a különféle tüzérségi eszközök szervomechanizmusainak automatizálására.³⁷ A kibernetikus visszacsatolási hurok fogalma azonban hamarosan mindenhol felbukkant, így a humán- és a társadalomtudományokban is. Eglé Rindzevičiūtė azt vetette fel, hogy a visszacsatoláson alapuló kormányzás „rendszerkibernetikus” modellje, amely a technikai semlegesség leple alatt tett szert jelentőségre a két hidegháborús blokk között, előrevetítette a tervezés végét azáltal, hogy a gazdaság „apolitikus irányításának” és a „távolból való kormányzásnak” a modelljét kínálta.³⁸ És valóban, a visszacsatolási spirálok hálózatába ágyazott adatvezérelt központi tervezők kibernetikai modelljei hatással voltak a gazdasági reformerekre Magyarországon és Lengyelországban is az 1960-as és 1970-es években. 1989-re azonban az olyan közgazdászok, mint Kornai János és Włodzimierz Brus, már kezdték egészében megkérdőjelezni a makrogazdasági irányítás lehetőségét – akár egyszerű, egyirányú parancsokkal, akár kétirányú visszacsatolási hurkokkal. Egyre erőteljesebben vonták kétségbe az emberi viselkedés hosszú távú és rendszerszintű racionalitásával kapcsolatos feltételezéseket, amelyek mind a neoklasszikus

³⁶ Włodzimierz BRUS: *The Economics and Politics of Socialism: Collected Essays*. Routledge & Kegan Paul, Oxon, 1973. 2.

³⁷ Peter GALISON: The Ontology of the Enemy: Norbert Wiener and the Cybernetic Vision. *Critical Inquiry*, 1994/1. 228–266.
DOI: <https://doi.org/10.1086/448747>

³⁸ Eglé RINDZEVIČIŪTĖ: *The Power of Systems: How Policy Sciences Opened up the Cold War World*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2016. DOI: <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501703188.001.0001>

közgazdaságtan, mind az egyéb egyensúlyi modellek, például a kibernetika alapját képezték.³⁹

A gazdasági revizionizmus Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a gazdaságigazgatásban tapasztalható „túlcentralizáció” kritikájaként indult. A probléma kezdeti tárgyalása során azonban nem vetődött fel a tervezés rendszerének teljes elhagyása. Kornai János a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének kutatóival együttműködve 1955-ben kezdte el kidolgozni kutatási és reformprogramját. Az általa azonosított egyik kulcsprobléma a központi adminisztrátorok és az egyes vállalatok kapcsolatában a lényegtelen utasítások elszaporodása volt.⁴⁰ Míg a központi tervezők „elméletben” segíthetnek a vállalatoknak abban, hogy „hosszabb távra tekintsenek” és „egyes folyamatok tágabb jövőbeli menetét tervezzék meg”, „például a beruházás, korszerűsítés, műszaki fejlesztés” esetében, a gyakorlatban a tervezési utasítások „gomba módra szaporodtak” feleslegesen.⁴¹ Ahelyett, hogy a vállalatokat elsősorban a szükséges termékek létrehozására, az alkalmazottaknak járó méltányos bérek megállapítására és a hatékony termelésbe való befektetésre ösztönözték volna, a központi tervezők, gyakran túllépve hatáskörüket, a vállalatok mikromenedzselésébe fogtak olyan területeken, ahol kevés szakértelemmel rendelkeztek, vagy egyáltalán nem lett volna szükség irányításra. Kornai szerint ez négyféle kulcsfontosságú kárt okozott, mindenekelőtt a vezetők és a dolgozók személyiségét, valamint a helyi problémákkal kapcsolatos kommunikációs hajlandóságukat illetően. Az utasítások elszaporodása „azzal fenyegetett, hogy a gazdasági adminisztrátorok a haladás aktív szereplőiből pusztán passzív eszközökké változnak”, és a munkahelyek túlellenőrzötté válnak, amelyek megszállottan „irányítgatják az embereket”, és „kiiktatják az ellenőrizetlen viselkedés

³⁹ Itt Kornai azt fejti ki, hogy a kibernetikát is az egyensúlyelméletek közé sorolja. János KORNAI: *Economic Systems Theory and General Equilibrium Theory. Acta Oeconomica*, 1971/4. 297–317.

⁴⁰ János KORNAI: *Overcentralization in Economic Administration: A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry*. Oxford University Press, New York, 1959. 1–65.

⁴¹ Uo. 194.

minden megnyilvánulását”.⁴² Mindez az állam legitimitását is veszélyeztette azáltal, hogy a lényegtelen vagy következtelen utasítások megsértése miatti büntetéseket a szereplők végső soron az államtól eredeztették. Kornai mindazonáltal azt is elismerte, hogy „kétségtelen, hogy az utasításoknak fontos szerepük van a tervgazdaságban”,⁴³ és hogy „[a vállalkozások] korlátlan egyéni vezetése könnyen elfogult, következőképpen rossz döntésekhez vezethet”.⁴⁴

Az 1960-as évek elején Kornai a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjában kezdett dolgozni, és az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetével együttműködve a kétszintű tervezés olyan matematikai modelljeit dolgozta ki, amelyeket az Új Gazdasági Mechanizmus (ÜGM) kapcsán vezettek be 1968-ban.⁴⁵ A történészek jellemzően a „heterodox” közgazdasági gondolkodás és a szocializmussal való lényegi szakítás kezdeteként értelmezik ezt az időszakot.⁴⁶ De Kornai ekkoriban inkább műszaki szemléletű egyensúlyi gondolkodóvá fejlesztette magát, aki még nem volt meggyőződve arról, hogy a rövid távú és rendszer ellen ható magatartások gyakorolnak döntő befolyást a gazdasági döntéshozatalra. Továbbra is azt feltételezve, hogy a központi tervezők, a vállalatvezetők és a munkások megfelelő körülmények között képesek lehetnek együttműködni a reform érdekében, Kornai azon munkálkodott, hogy javítsák a hozzáférést azokhoz az információkhoz, amelyeket a matematikusok és a mérnökök éppúgy képesek voltak finomhangolni, mint a közgazdászok.⁴⁷

Brus az 1950-es évek végét és az 1960-as évek elejét ugyancsak a decentralizált tervezés technikai modelljeinek kidolgozá-

⁴² Uo. 192–195.

⁴³ Uo. 191.

⁴⁴ Uo. 204.

⁴⁵ János KORNAI: *By Force of Thought: Irregular Memoirs of an Intellectual Journey*. The MIT Press, Cambridge, Mass., 2006. 150–151.

DOI: <https://doi.org/10.7551/mitpress/1708.001.0001>

⁴⁶ Wladimir ANDREFF: Janos Kornai: A Non-Mainstream Pathway from Economic Planning to Disequilibrium Economics. *Public Choice*, 2020/187. 63–83. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11127-020-00813-6>

⁴⁷ János KORNAI: *By Force of Thought*. I. m. 123 – 132.

sával töltötte a Varsói Egyetem Politikai Gazdaságtan Tanszékén, valamint a lengyel kormányzati tervezőkkel együttműködve.⁴⁸ Kornaihoz hasonlóan a piactudomány kezdetben a szocialista tervezésbe vetett hitét erősítette meg. Az 1964-ben publikált *A piac a szocialista gazdaságban* című írásában Brus egy decentralizált tervezési modell mellett érvelt, mivel az véleménye szerint hatékonyabban képes elvégezni a helyettesítő javak elosztását, valamint reagálni a fogyasztók és a munkavállalók helyi preferenciáira.⁴⁹ Ám az 1980-as évekre Brus már Kornaihoz hasonlóan pesszimistább módon látta a gazdasági reform lehetőségeit, és egyre növekvő kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a gazdasági szereplők képesek-e egyáltalán közös érdeket követni.⁵⁰ 1979-ben azt írta, hogy „a [piaci reform] 1966 és 1975 közötti évtizedének kelet-európai tapasztalataiból adódó igazi kérdés nem az, hogy fel lehet-e építeni a gazdasági működés konfliktusmentes rendszerét, hanem az, hogy a megreformált rendszer képes lehet-e a konfliktusok enyhítésére”, valamint az, hogy „az ÚGM mögött meghúzódó több fontos feltételezés” Magyarországon „egyáltalán nem, vagy csak a vártnál jóval kisebb mértékben igazolódott be”. Brus azonban továbbra is nyitva hagyta annak a lehetőségét, hogy a reformok idővel erősítik a „partnerség érzését” a különböző gazdasági érdekeltségek között, és fokozatosan „összetartóbb egésszé” integrálják a vállalatokat.⁵¹ Brus és Kornai is csak akkor szakítottak végérvényesen a szocialista tervezés ambíciójával, amikor arra jutottak, hogy ez a fajta rendszerorientált magatartás nem lehetséges.

Kornai sokkal korábban jutott erre a következtetésre, mint Brus. 1971-ben született *Anti-Equilibrium* című monográfiájá-

⁴⁸ Piotr KORYS–Maciej TYMIŃSKI: The Rise and Decline of Polish Revisionist Marxist Economics: The Fates of Włodzimierz Brus and the Faculty of Political Economy (University of Warsaw), 1953–1968. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2023/37. 37–39.

DOI: <https://doi.org/10.1177/08883254211049830>

⁴⁹ Włodzimierz BRUS: *The Market in a Socialist Economy*. Trans. Angus WALKER. Routledge and Kegan Paul, London–Boston, 1964 [1972]. 147–195.

⁵⁰ Włodzimierz BRUS: The East European Reforms: What Happened to Them? *Soviet Studies*, 1979/2. 257–267.

DOI: <https://doi.org/10.1080/09668137908411240>

⁵¹ Uo. 266.

ban az „általános egyensúlyelmélet alapjául szolgáló – Walrastól Keynesig a közgazdasági gondolkodás gerincét képező – feltételezések alapos kritikáját fejtette ki. Az egyensúlyelméletben „[a] vízió: atomizált piac, »tökéletes« verseny. A valóság: éles konfliktusok” – érvelt Kornai. „A valóság: rendkívül bonyolult, összetett információs struktúrák. A vízió: a rendszert kizárólag egyetlen fajta jelzés: az ár teljesen megbízhatóan képes szabályozni.”⁵² Kornai gazdaságtudomány válságáról alkotott diagnózisának a középpontjában az a felismerés állt, hogy a makrogazdaságot alkotó különböző intézmények és egyének érdekei plurálisak és összeegyeztethetetlenek voltak. Valójában azt állította, hogy a neoklasszikus és keynesi közgazdászok közös tévedése volt annak feltételezése, hogy bárki – a tervezőktől a vállalkozásokon át a hétköznapi fogyasztókig – bármilyen optimalizálási kritérium szerint hoz döntéseket. „A valóságban találkozhatunk döntésekkel, amelyeket optimalizálás jellemez. Van azonban sok másféle döntési folyamat is” – írta. „Az Á[ltalános] E[gyensúly]-iskola mégis csak az előbbit tárgyalja.”⁵³ Kornai felröptette az egyensúlyelméletnek, hogy „[c]supán egyféle fogyasztói magatartástípust, egyféle vállalati motívumot, egyféle információt ismer”, ezáltal a közgazdászok mellőzték „az összetett, bonyolult struktúrák” vagy a „különbségek” tanulmányozását.⁵⁴

A Kornai által megfogalmazott kritikát a világ közgazdászai nagyra értékelték. Kenneth Arrow és Herbert A. Simon⁵⁵ egyaránt megemlézték az *Anti-Equilibrium*ot Nobel-díj-átvételükkor mondott beszédükben.⁵⁶ 1978-ban a Nemzetközi Közgazdasági Társaság (IEA) konferenciát rendezett a „közgazdasági elméletek érvényességének” megvitatására. Ezen számos szocialista köz-

⁵² KORNAI János: *Anti-equilibrium – A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 50–51.

⁵³ Uo. 51.

⁵⁴ Uo. 52.

⁵⁵ Kenneth J. Arrow 1972-ben nyerte el a közgazdasági Nobel-díjat – J. R. Hicksszel közösen az általános egyensúlyelmélet és a jóléti közgazdaságtan terén elért eredményeikért, míg Herbert A. Simon 1978-ban a gazdasági szervezeteken belüli döntéshozási folyamatok terén végzett kutatásaiért jutalmazták. – A szerk.

⁵⁶ János KORNAI: *By Force of Thought*. I. m. 192.

gazdász, köztük több lengyel is vitatta annak lehetőségét, hogy bármelyik gazdasági rendszerhez makrogazdasági racionalitás volna rendelhető.⁵⁷ 1981-ben Kornai találkozott a radikális kínai reformközgazdásszal, Wu Jingliannal az IEA athéni ülésén. Isabella Weber szerint Kornai ott megpróbálta meggyőzni Wut arról, hogy a vállalatok nem racionálisan reagálnak az árjelzésekre. Amennyiben Wu elfogadta Kornai érvelését, abból az következik, hogy a reform „ősrobbanás”-stratégiája, vagyis a kizárólag a radikális árliberalizációra alapozott gazdasági reform egyet jelentett a válság „magához ölelésével”.⁵⁸

Brus 1988 őszén a maga részéről úgy döntött, hogy teljes egészében „átértékeli a szocializmussal mint gazdasági rendszerrel kapcsolatos álláspontját”. Brus és társszerzője, a szintén közgazdász Kazimierz Laski azt írta, hogy bár „a saját maga módján a múltban mindenkit lenyűgözött a szocialista gazdaság azon látszólagos képessége, hogy makroszinten meghaladja a kapitalizmus irracionalitását [...] [nevezetesen] a tökefelesleg, a munkaerőtöbblet és a kielégítetlen szükségletek együttélését”, úgy tűnt, a szocializmus többé már nem képes orvosolni ezeket a problémákat. Noha továbbra is ragaszkodtak ahhoz az álláspontjukhoz, hogy a kapitalizmus sem működik hatékony módon, úgy érveltek, hogy „amennyiben a változás helyes iránya a piacosítás, akkor ezen az úton következetesen kell előrehaladni”.⁵⁹ A piacokat és az árliberalizációt Brus és Laski nem a hatékonyságuk vagy az információk pontos szintézisére való képességük miatt tartotta vonzónak, hanem azért, mert azt a tényt tükrözték, hogy a gazdaságok nem „korlátozottak” vagy könnyen megtervezhető rendszerek. Brus és Laski szerint „a legteljesebb racionalitás szerint működő gazdaság hatalmas építményének gondolata abszolút tévedésnek bizonyult”.⁶⁰ A szocializmus a személyes politikai

⁵⁷ Krzysztof PORWITT: Looking Back at Economic Science in Poland, 1956–96: The Challenge of System Changes. In: Hans-Jürgen WAGENER (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. [Routledge Studies in the History of Economics] Routledge, London–New York, 1998. 106

⁵⁸ János KORNAI: *By Force of Thought*. I. m. 185–186.

⁵⁹ Włodzimierz BRUS–Kazimierz LASKI: *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System*. Oxford University Press, Oxford, 1989. Preface.

⁶⁰ Uo. 151–152.

preferenciák kérdésére szűkült – „az esélyek egyenlősége, a teljes foglalkoztatottság előtérbe helyezése, szociális gondoskodás és így tovább” –, és el kell ismerni vele szemben a piacok olyan előnyeit, mint a „nyitott végűség” és „rugalmasság”.⁶¹

Döntő fontosságú, hogy mind Kornai, mind Brus úgy gondolta, hogy a szocialista gazdaságokat sújtó válságok és ellentmondások a liberális kapitalista gazdaságokat is sújtották. Az általuk leírt termelési és elosztási rendszereket ad hoc, kiszámíthatatlan döntéshozatal gyengítette, egyes ágazatokban túltermelésnek, máshol pedig hiánynak voltak kitéve, és bizonyos szintű munkanélküliség is jellemezte őket. Valójában gyakran megfeledkeznek arról, hogy Kornai mind a „szívásos” gazdaságokat – amelyekben puha költségvetési korlátok hatnak –, mind a „nyomásos gazdaságokat” – ahol a vállalkozások feszes költségvetés mellett működnek – az egyensúlytalanság egy formájának tekintette. Számos közgazdász, akik aligha tápláltak különösebb illúziókat akár a kapitalizmus, akár a szocializmus előnyeivel kapcsolatban, a sztálinizmus utáni időszakban a piacgazdaságot és a tervezgazdaságot egyaránt makroszinten irracionálisnak tartották, amelyekben a válságok elkerülhetetlenek. Ugyanakkor 1989 után mind Brus, mind Kornai a tömeges privatizáció és a radikális piaci liberalizáció mellett foglalt állást az egykori keleti blokkban. 1990 márciusában Kornai Jeffrey Sachsszal közösen konferenciát szervezett, amelyre olyan közgazdászokat hívott meg, „akikről tud[ták], hogy érdeklődnek a gyakorlati gazdaságpolitika iránt”. Az eseményen részt vevők többsége „miniszter, a központi bank elnöke, képviselő, vagy más magas rangú tisztségviselő lett”.⁶² 1995-ben Kornai interjút adott az országos közszolgálati televízióban, hogy megpróbálja „közérthetően megmagyarázni, mi tette szükségessé a sok fájdalommal és áldozattal járó kiigazítást”, és támogatást szerezzen a radikális Bokros-csomagnak.⁶³ Bár Brus soha nem ért el Kornaihoz hasonló szintű politikai és szellemi befolyást, a politikai döntéshozók az ő

⁶¹ Uo. 151.

⁶² KORNAI János: *A gondolat erejével: rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 369.

⁶³ Uo. 372.

szavát is meghallották. Leszek Balcerowicz lengyel pénzügyminiszter, a lengyelországi privatizáció és liberalizáció megtervezője Brus 1988-as *A revizionizmustól a pragmatizmusig* című cikkét idézte annak bizonyítására, hogy a reformközgazdászok lemondtak a *részleges* decentralizáció és piacositás projektjeiről, és immár azt javasolják, hogy a szocialista országok hagyjanak fel a társadalmi befektetési tervekkel.⁶⁴

Politikai filozófia. Az ideáltipikustól a pragmatikus legitimációig

A politikai filozófusok – köztük az állammal foglalkozó szociológusok – az elméletalkotók azon utolsó csoportja, amely a posztsztálinista időszakban kezdett a válsággondolkodáshoz vonzódni. Az osztálykonfliktusokat és a gazdasági egyensúlytalanságot elemzőkhöz hasonlóan, akiket már fentebb tárgyaltunk, ezek a filozófusok is feladták az egyének és az intézmények rendszerszintű és hosszú távú racionalitásával kapcsolatos feltételezéseiket, és a politikai és társadalmi világban működő alapvető önkényességet kezdték hangsúlyozni. Az államtudományok művelői számára ez nem csupán azt jelentette, hogy feladták a legitimáció legális-rationális formáinak (a karizmatikus és hagyományos formákkal szembeni) felsőbbrendűségébe vett hitüket, hanem egyúttal megkérdőjelezték azt az elképzelést is, miszerint egy állam fennmaradása egyáltalán a legitimáció valamely ideáltipikus elvétől függ.

Márkus György magyar filozófus a *Válság megtervezése* című 1981-es esszéjében például amellett érvelt, hogy bár a szocialista államok eredetileg azzal igyekeztek legitimálni magukat, hogy „leküzdi és felszámolják a kapitalista gazdasági fejlődés ciklikus és válság sújtotta jellegét”, ezt a legitimációt aláaknázták saját ciklikus válságaik előidézésével. Ezek a rendszeres válságok a szocialista államok legitimitását nemcsak az átlagpolgárok szemében ásták alá, hanem az azokat (a nehéziparba való

⁶⁴ Leszek BALCEROWICZ: *Socialism, Capitalism, Transformation*. Central European University Press, Budapest, 1995. 25.

DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864951>

túlzott, illetve a fogyasztási cikkek gyártásába történő elégtelen beruházásokkal) előidéző bürokratákéban és politikusokéban is. Így volt értelme feltételezni, hogy a szocialista államok végül megoldják ezt a dilemmát. Hiszen „a bürokraták fogyasztók is” – jegyezte meg Márkus –, és „számtalan párthatározat” fejezte ki a szándékot, hogy a szocialista világot megszabadítsák a válságtól. Valójában a szocialista rendszereket sújtó válságok nemcsak a polgári racionalitás normáit sértették meg, hanem megszegték azokat az ígéreteket is, amelyekben a szocializmus legitimációja alapult.⁶⁵ De ha a szocialista államok tudatában voltak annak, hogy saját legitimációjuk meggyengült, illetve megvolt az ösztönzésük arra, hogy ezen változtassanak, miképp vált lehetségessé az, hogy saját válságoktól sújtott helyzetüket görgessék tovább? Márkus úgy vélte, hogy bár „e jelenségek a szocialista államok különös hatástalanságának és irracionalitásának világos jelei” voltak, mindazonáltal a status quót meghatározó „társadalmi viszonyrendszer egészére nézve kifejezetten működőképesnek” mutatkoztak.⁶⁶ A szocialista államok, úgy tűnt, hogy egy egyszerű útfüggőség alapján stabilizálódtak, ami megmagyarázza, hogy az irányító apparátus miért „képtelen és nem hajlandó semmilyen strukturális változást kezdeményezni vagy elviselni”, annak ellenére, hogy „minden tudatos erőfeszítés” ennek ellenkezőjére irányult.⁶⁷

A budapesti iskola köréhez tartozó lengyel tudós, Márkus Mária – Márkus György felesége és munkatársa – 1982-ben fontos kiegészítést tett a status quo legitimációs elméletével kapcsolatban. Azt vetette fel, hogy a kelet-európai szocialista államok se nem premodern, se nem tipikusan modern legitimációs technikákat alkalmaznak. Olyan politikai rendszerekként, amelyek a marxista forradalom következtében jutottak hatalomra, és drasztikus módon átalakították saját társadalmukat, egyszerűen nem építhették uralmukat hagyományos vagy mitikus-vallási elvekre. Ugyanakkor miután a szocialista rezsimek lerombolták

⁶⁵ György MÁRKUS: Planning the Crisis: Remarks on the Economic System of Soviet Type Societies. *Praxis International*, 1981/3. 244.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 243.

a civil társadalom függetlenségét, a tipikusan modern stratégiákat – a jogi racionalitást és a közfelhatalmazást – sem alkalmazhatták rendszereik legitimálására. A sztálinista időszakban ezek az államok valamelyest sikeresen alapozták jelenbeli legitimitásukat a jövő ígéreterére: a még el nem érkezett kommunizmusra. De ez a jövő túl messzire tolódott ki. Ennek eredményeként a szocialista államok, különösen „Közép- és Kelet-Európa alávetett országaiban”⁶⁸ megtanulták egy jóval pragmatikusabb, „rejtett” legitimitációs stratégia alkalmazását a hivatalos marxista diskurzus addigra kiüresedett rituáléi mögött. Ez a stratégia nem támaszkodott semmiféle weberi, ideáltipikus felhatalmazási elvre; egyszerűen azt hangoztatta, hogy a dolgok nem is lehetnek másként, sőt talán még ennél rosszabbak is lehetnének. Márkus szerint ez egy fontos elmozdulást jelentett egy, a „rendszer saját érdemeinek értékelésén alapuló legitimitációtól afelé, hogy annak *hatékonyágát* ismerjék el, általában az érintett ország történelmi múltjával, vagy lehetőség szerint kevésbé sikeres szomszédéival való összevetésben”.⁶⁹ Noha a „rejtett legitimitáció távolról sem koherens, sőt nem is próbál az lenni” legális-rationális perspektívából, gyakorlati, hétköznapi módon mégis sikerült az elfogadást kikényszerítenie. Egy állam megtapasztalható ereje – pusztán létezése – bármilyen pozitív összehasonlítási kritériummal kombinálva elég legitimitást nyújthat.

A budapesti iskola más filozófusai is a pragmatikus legitimitáció elméletei felé mozdultak el, amelyekben magát a status quót lehetett felhasználni az állami uralom igazolására. Heller Ágnes – ugyanabban a kötetben, mint Márkus Mária – a sztálinista uralomból a poszt sztálinista uralomba való átmenetet a karizmatikus legitimitációtól való elmozdulásként értelmezte egy, a legitimitációs elveknek olyan jóval zavarosabb kombinációja felé, amelyek nem voltak megfeleltethetők a weberi ideáltípusoknak. Heller úgy érvelt, hogy Magyarországon a Kádár-rezsim a „negatív legitimitáció” stratégiáját alkalmazta, amely „folyamatosan

⁶⁸ Maria MÁRKUS: Overt and Covert Modes of Legitimation in East European Societies. In: Thomas Henry RIGBY–Ferenc FEHÉR (eds.): *Political Legitimation in Communist States*. The Macmillan Press, London, 1982. 89.

⁶⁹ Uo. – Kiemelés az eredeti szövegben.

a korábbi kormányok legitimációs válságára hivatkozott”,⁷⁰ ám mindezt következetes vezérlőelvek elfogadása nélkül. Valójában az összes kelet-európai rezsím elkezdte kiaknázni a „pragmatizmus” mint uralmi stratégia előnyeit „a világ megosztottságára» mint tényre, a szovjet jelenlétre mint »szükségszerűsége» és »a rendre» mint olyanra (természetesen a fennálló renddel azonosítva azt)” hivatkozva.⁷¹ Úgy tűnt, hogy ezzel sikerült elkerülniük a legitimáció szubsztantív és legális-rationális formáinak ígéreteit anélkül, hogy tényleges legitimitásuk megkérdőjeleződött volna.

Heller Ágnes, Márkus György és Fehér Ferenc *Diktatúra a szükségletek felett* címmel 1983-ban megjelent fő művükben azt állították, hogy a pragmatikus államok képesek lehetnek elviselni a válságokat, sőt ki is tudják használni azokat, miközben az ideáltipikus legitimáción alapuló rezsimekre e válságok fenyegetést jelentenek. Úgy érveltek, hogy a Szovjetunió és a szovjet típusú kelet-európai társadalmak történelmének „egyik legfeltűnőbb vonása” azok fennmaradása „a rendkívül kedvezőtlen külső vagy belső feltételek ellenére (gondoljunk például a háborúra vagy a Sztálin halálát követő válságra)”. Bár elismerték, hogy „e társadalmak kritikai elméletének persze nem kell igazolnia ezt az attitűdöt”, amely minden ellenállási kísérletet haszontalannak tekint, ám ragaszkodtak ahhoz, hogy „az alapvető élményre [...] magyarázatot kell adnia”.⁷² Érvelésük szerint a filozófusok többé már nem hihetik azt, hogy a politikai ígérek megszegése elegendő feltétele egy állam uralma aláadásának. Heller, Márkus és Fehér szükségesnek tartotta, hogy megértsük, „miként működik és reprodukálja önmagát ez a [posztsztálinista] társadalmi-gazdasági formáció, nem érhetjük be tehát annak üres bizonygatásával, hogy hosszú távon egyáltalán nem működőképes”.⁷³

A posztsztálinista államok e meglepő válságtűrő képességének egyik magyarázata természetesen a „negatív legitimáció” minimum elvéhez köthető. Az összehasonlításához a sztálinizmus

⁷⁰ Uo. 62.

⁷¹ Uo.

⁷² FEHÉR Ferenc–HELLER Ágnes–MÁRKUS György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991. 45.

⁷³ Uo.47.

alacsony mércével „ajándékozta meg” a posztsztálinista rezsimeket. Ám végső soron a budapesti iskola filozófusai szerint tévedés volt azt várni, hogy az államoknak valamiféle racionális kritériumrendszer szerint kell felemelkedniük és elbukniuk. Valójában „bármely tartósan fennálló társadalmi rendszer koherenciáját, belső logikáját, s önmaga folyamatos újratermelésének képességét” meg lehet valósítani olyan „mechanizmusok” alapján, amelyek „nem »racionálisak« és nem is »irracionálisak«”.⁷⁴ A technokrata reformok kudarcot vallottak a szocialista világban; ezeknek az államoknak tehát nem kellett a „számítható racionalitásra” hagyatkozniuk legitimitásuk érdekében. A szocialista rendszerekben a nyilvános szféra nem működött szabadon; ennek köszönhetően sikerült megkerülniük az effajta „társadalmi racionalitás” szükségességét is. Még a szocializmus „szubsztantív racionalitása” – a közösség anyagi szükségletei kielégítésének képessége – is kérdéses volt.⁷⁵ De a legitimitás fenti megannyi válsága közepette megmaradt egy vékony legitimációs logika: az „állandóan bővülő status quo logikáj[á]”.⁷⁶

Döntő jelentőségű, hogy nem csak a szocialista rezsimek tudtak kibújni az ideáltipikus legitimációs formák kényszerei vagy az anyagi ígéretek beteljesítésén alapuló legitimáció alól. Heller, Fehér és Márkus fenntartotta azon véleményét, hogy az általuk vizsgált jelenségek „az iparosítás valamennyi típusában megtalálható[k]”.⁷⁷ A szocialista rendszerekhez hasonlóan a korrupció és a ciklikus válságok a kapitalista államok racionális-jogi legitimitását és anyagi ígéreteit is veszélyeztették.⁷⁸

A politikai filozófiának ez a századvégi változása, hasonlóan a szociológiához és a közgazdaságtanhoz, úgy látta, hogy a világban a racionalitás csak részlegesen vagy csökkent mértékben működik. Fehér, Heller és a két Márkus szerint a létező szocialista rezsimek elkerülték annak kényszerét, hogy uralmukat konzisztens elvek alapján legitimálják, és ehelyett saját létezésük

⁷⁴ Uo. 345–346.

⁷⁵ Uo. 345–353.

⁷⁶ Uo. 68.

⁷⁷ Uo. 338.

⁷⁸ Uo. 337–338.

puszta tényére mint erejük bizonyítékára kezdtek támaszkodni. Az útfüggőség megpecsételte a köz és az állam viszonyát, és az önkényes uralmat tartós kormányzási stratégiává emelte. Ez figyelemre méltó felismerés volt egy olyan csoport részéről, amely a jugoszláv Praxis iskolával együtt a kelet-európai, sőt valójában a nemzetközi baloldal egyik utolsó megmaradt bástyáját jelentette.

A posztoszocialista átmenet és a válság előnyei

Bár az ebben a tanulmányban bemutatott teoretikusok az általuk kritizált rezsimekben üldözöttek voltak – s a tudományos műhelyekből vagy emigrációba, vagy belső ellenzékbe szorították őket –, az egyaránt válságban lévő szocializmus és kapitalizmus diagnózisa az 1980-as évek végére, az 1990-es évek elejére a párttagok körében is egyre inkább visszhangra talált. A magyar és a lengyel hatóságok számára a fenyegető fizetéseképtelenség, az energiaimport szűkülése és a szovjet csapatok közelgő kivonása nemcsak azt jelezte világosan, hogy Kelet-Európa új geopolitikai viszonyok közé került, hanem azt is, hogy a kormányzás régebbi megközelítése érvényét veszítette.⁷⁹

Amikor a Magyar Közvéleménykutató Intézet (MKI) 1988 elején nagyvállalatok párttagjait kérdezte, azt találta, hogy kevesen tekintették az akkori pénzügyi megszorításokat múltó, pillanatnyi jelenségnek. Ehelyett a válaszadók úgy vélték, hogy helyzetük idővel csak súlyosbodni fog, mivel az egy szélesebb körű politikai, sőt erkölcsi válsághelyzet tünete.⁸⁰

Ugyanakkor a kelet-európai politikai vezetők abban is kevésbé bíztak, hogy a liberális kapitalizmusba való átmenet garantálni fogja a társadalmi harmóniát, a makrogazdasági hatékonyságot vagy a jogállamiságot. Leszek Balcerowiczot, Lengyelország fő

⁷⁹ Fritz Bartel a pártvezetők által 1989-ben alkalmazott új kormányzási módot a „megszegett ígérek diadalának” nevezi.

⁸⁰ Gondolkojunk! Cselekedjünk Együtt! (Az MSZMP III. Ker. Bizottsága; 1989. május 15.). In: Documents Relating to the MSZMP Budapest Reform Circle and the Reform Circle Movement. Donald and Vera Blinken Open, HU OSA 400_1_3, 2. d. 33. f.

„sokkterapeutáját” éppenséggel azért bírálták, mert hajlandónak mutatkozott radikális intézkedéseket hozni a „rendkívüli politika” jegyében. Valójában már régóta a „hétköznapi politika” sokkal pesszimistább elméletét vallotta, amelyet „a politikai pártok és érdekcsoportok küzdelmeként” jellemzett, amelynek keretei között „vészesen lecsökkent a közjóért való gondolkodás és cselekvés hajlandósága”.⁸¹ Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank első elnökhelyettese 1986-ban a liberalizációs és privatizációs programok káros gazdasági hatásait hangsúlyozta, és azzal érvelt az IMF illetékesei előtt, hogy „a szigorú alkalmazkodási programok aláássák [az országok] jövőbeli növekedési potenciálját”.⁸² Még a demokráciát szorgalmazó szervezetek és az alkotmányos szakértők sem voltak hajlandók lelkesen nyilatkozni arról, hogy a liberális kapitalizmusban milyen egyszerű biztosítani a polgári szabadságjogokat. 1995-ben Soros György Nyílt Társadalom Intézete a volt keleti blokk értelmiségi szellemi elitjét és nyugati jogi szakértőket látott vendégül egy konferencián, amelynek témája a „jogok költségének” megvitatása volt.⁸³

Ugyanakkor a liberális kapitalizmusban egyes „tranzitológusok” azt találták vonzónak, ahogy a választási dinamika felvállalta a modern rezsimek válságtendenciáit, s nem pedig küzdött ellenük. Ha már mind a tervgazdaságot működtető, mind a piacgazdaságon alapuló rezsimek elkerülhetetlenül utat engedtek az osztálykonfliktusnak, a nem hatékony gazdasági működésnek és az önkényes uralomnak, a liberális kapitalizmus legalább mindezt úgy tette, hogy kihasználta a fentiekből következő pluralizmust, rugalmasságot és pragmatizmust.

Adam Przeworski lengyel-amerikai politológus például 1991-ben azt az általános konszenzust erősítette, miszerint „az, ami tulajdonképpen Kelet-Európában meghalt, az a gondolat volt, hogy racionálisan intézzük a dolgokat az emberi szükségletek

⁸¹ Leszek BALCEROWICZ: I. m. 311–312.

⁸² Fritz BARTEL: I. m. 240.

⁸³ Records of the Constitutional and Legal Policy Institute: HU OSA 103-0-5 Additional Manuscripts, 3. d.

kielégítése érdekében”.⁸⁴ Ennek megfelelően a szocializmusból való átmenetre csak úgy lehetett vállalkozni, mint „merülésre az ismeretlenbe, kockázatos történelmi kísérletre, amely kétségbeesésből született, s amelyet a reménységek, nem pedig igazolható előnyök vezérelnek”.⁸⁵ Przeworski szerint a liberális kapitalizmus az ilyen irracionális rendszerek egyike volt. A nyílt választások nem tudták erőteljes módon garantálni a kapitalista rendszerek legitimitását. „Még egy eljárásjogi értelemben tökéletes demokrácia is oligarchia maradhat” – írta.⁸⁶ És bár a nyílt választásokon a munkásosztály politikai felhatalmazást szerezhet, a források „demokratikusan megválasztott elosztása” továbbra is „elérhetetlen maradna a kapitalizmusban”.⁸⁷ Mindazonáltal a liberális kapitalizmus egyik előnye az volt, hogy képes volt kihasználni válságait, és stabilizáló politikai fikciót formálni azokat. A választások egyfajta „mágikus formulává” – „vuduvá” vagy „politikai bűvészeté” – váltak, ami lehetővé tette az egymást követő kormányoknak, hogy a „múlttal való tiszta szakítás” benyomását keltsék.⁸⁸ A pragmatikus politikai alkuk a liberális kapitalizmusban kevésbé tűntek állandónak, és nyitottabbak voltak a pluralizmusra, mint a szocialista tervezdélkodásban. A liberális kapitalizmus rendszerszintű vagy hosszú távú racionalitását illetően az aligha túl optimista Przeworski mindazonáltal meglátta annak az előnyeit, ahogy e berendezkedés széttagolta a konfliktusokat, ritualizálta a változásokat és előmozdított egyfajta pragmatikus békességet.

Jadwiga Staniszkis neves lengyel szociológus 1991-ben hasonlóan írta le a liberális kapitalizmus irracionalitását és előnyeit.⁸⁹ Az 1980. augusztusi gdański hajógyári sztrájkok idején a Szolidaritás szakértőjeként, majd Lech Wałęsa 1990-es választá-

⁸⁴ Jadwiga STANISZKIS: *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Trans. Chester A. KIESEL. University of California Press, Berkeley, 1991. 7.

⁸⁵ Uo. 138–139.

⁸⁶ Adam PRZEWORSKI: *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 34. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172493>

⁸⁷ Uo. 110–113.

⁸⁸ Uo. 186.

⁸⁹ Jadwiga STANISZKIS: I. m. – A kiadványhoz Szelényi Iván írt előszót.

si kampánytanácsadójaként működő Stanisztkis fontos szerepet játszott a lengyelországi rendszerváltásban.⁹⁰ A posztszocialista átmenet ígérete azonban számára nem abban rejlett, hogy az képes lesz biztosítani a liberális jogokat, a hatékony növekedést vagy a jogállamiságot Kelet-Európa országai számára. Annak ellenére, hogy szükségesnek tartotta a KGST feloszlását, azt is hangsúlyozta, hogy a rendszerváltás „nem tudja megváltoztatni a szocialista blokk országainak periferikus helyzetét a világrendszerben”.⁹¹ És habár elfogadta, hogy a privatizáció elkerülhetetlen, Stanisztkis azt is hangoztatta, hogy miután a volt szocialista országok privatizálják az állami vagyont, a „politikai kapitalizmus” deformálni fogja a gazdaságot és a társadalmat, lehetővé téve az elitek számára, hogy politikai hatalmukat személyes tulajdonná alakítsák a makrogazdasági stabilitásra való tekintet nélkül, és ezáltal új osztályellentéteket teremtsenek. Továbbá azt az elméletet fogalmazta meg, hogy a posztszocialista államok alapvetően széttöredezett módon fejlődnek ki. Úgy érvelt, hogy „a kialakuló állam különleges természete [...] emlékeztet a történelmi rendi állam felépítésére... [amely] különböző szegmensekből állt [...] Politikai megállapodások, és nem egyetemes jogi szabályok határozták meg az egyes szegmensek szerepét.”⁹²

De minden irracionális ellenére a liberális kapitalizmus nem olyan beteges, mint az államszocializmus. Stanisztkis szerint ennek az az oka, hogy osztálykonfliktusa, nem hatékony működése és illegitimitása nagyobb teret enged a véletlennek. Míg a szocializmusban „minden társadalmi csoport anyagi helyzete a legtöbb konfliktusban a legfőbb ellenfélnek tekintett állam adminisztratív döntéseitől függött”,⁹³ addig a liberális kapitalizmusban az identitások „posztmodern” sokasága a gazdasági, társadalmi és politikai konfliktusok törésvonalait véletlenszerűbbé teszi. A „véletlen események”, amelyek az átalakulási folyamatot is áthatották – amit ő „ontológiai nyitásnak” nevezett – természetesen lehetnek destabilizáló hatásúak is. Stanisztkis ugyan-

⁹⁰ Uo. vii–viii.

⁹¹ Uo. 33.

⁹² Uo. 204–205.

⁹³ Uo. 206.

akkor történelmi erővel ruházta fel a véletlent, és bizonyos fokig reménnyel tekintett rá. A liberális kapitalizmus irracionális dinamizmusa szinte semmit sem garantálhat, de a változást igen.

E tranzitológusok számára tehát a liberális kapitalizmus pluralizmusa, rugalmassága és pragmatizmusa – a képessége, hogy elviselje a konfliktusokat és ellentmondásokat, sőt kihasználja azokat – kiutat jelentett a szocializmusból. Aligha a válságtól mentesen, sőt valójában a válság intézményesítése kínálta a liberális kapitalizmus leglenyűgözőbb logikáját.

Következtetések

Mi volna ennek az eszmetörténeti áttekintésnek a kritikai következménye? Fontos megjegyezni, hogy az ebben a tanulmányban tárgyalt teoretikusok mindegyike olyan feltevés alapján értelmezte a liberális kapitalizmust – és a reformszocializmus lehetetlenségét –, amelyet mindannyian szabadon és tudatosan választottak, olykor nagyon is közvetlen megélhetésük rovására. Nem voltak készen kapott vagy mások által rájuk erőltetett elgondolások passzív befogadói – saját maguk keresték a jelenségek értelmét. Mindazonáltal ezek a tudósok is abból a feltételezésből indultak ki, hogy a társadalom, a gazdaság és a politika világában csak egy erőtlen racionalitás működik. Bár a deflációs kritika azzal is megpróbálta aláásni a század végi liberális-kapitalista konszenzust, hogy annak önkényes vagy kényszerű eredetét hangsúlyozta, jobb megközelítés lehetne, ha kiemelnénk a rendszerszintű és hosszú távú gondolkodás azon formáit, amelyek a fejlődését kísérték. Mivel azon feltevések, miszerint a világ természeténél fogva konfliktusos, nem hatékony és illegitim, azt eredményezték, hogy a magyarországi és lengyelországi reformszocialisták elvesztették a racionális tervezésbe vett hitüket, a szocializmussal rokonszenvező tranzitológusokat ez arra készítette, hogy a kapitalista válságban egyfajta vigaszt találjanak, s az az elképzelés, hogy eszméiket önkényesen örökölték vagy kényszerítették rájuk, elveszítse kritikai erejét. Végeredményben ez a tanulmány amellettt érvel, hogy a Sztálin

halála utáni időszak társadalomtudósainak „válsággondolkodása” inkább abból fakadt, hogy nem látták az észszerű működés jeleit a világban, s nem pedig abból, hogy e világ korrumpálta volna az észszerűséget.